

Новогрецька мова як чинник у політичних процесах Османської імперії та Грецької республіки у XVIII–XIX ст.

Владислав Івацький,
аспірант кафедри зовнішньої політики та міжнародних досліджень
Маріупольського державного університету

(Рецензент:
д. і. н. І. Пономарьова)

В статті досліджується зв'язок трансформації грецької ідентичності із творенням новогрецької мови. Простежується процес, умови та наслідки творення мови-символу Грецької держави.

Ключові слова: грецька ідентичність, грецька мова, мова-символ, православна спільнота Османської імперії.

The interconnection between transformation of Greek identity and the creation of Modern Greek language is investigated in the article. The process, conditions and consequences of the creation of language-symbol of the Greek state are traced.

Keywords: Greek identity, Greek language, The Orthodox community of the Ottoman Empire.

Мова, на думку політологів, є одним з головних інструментів консолідації та управління сучасним суспільно-політичним простором. Історія творення новогрецької мови є одним з унікальних випадків по-перше, творення напівштучної мови задля інтересів новоутвореної держави, а по-друге, прикладом впливу самої мови загалом на суспільно-політичні відносини.

Метою дослідження є виявлення взаємозв'язку між розвитком новогрецької мови та процесом трансформації грецької ідентичності. Першим завданням є встановлення місця грецької мови в суспільно-політичному житті православної спільноти Османської імперії. Друге завдання полягає у встановленні причинно-наслідкових дій у формуванні новогрецької мови. Третім є аналіз місця мови після формування новогрецького зразка та політичної грецької ідентичності.

Отже дослідження місця мови у ракурсі її формування як символу нації, та вплив політичного розвитку спільноти на вироблення літературної мови не є типовою темою політологічних [1] чи історичних [2] досліджень навіть у теоретичному ракурсі [3]. Конкретний історичний приклад новогрецької мови та Грецької державності ще менш досліджений вітчизняними науковцями.

Низка лінгвістичних досліджень сучасного населення Греції [4] та колишніх православних анклавів Османської імперії [5] узагальнюється у трьох фундаментальних оглядах історії грецької мови: А. Христидіса, [6] М. Копідакіса [7] та Дж. Хоррокса [8]. З вітчизняних дослідників історичного розвитку грецької мови слід вказати О. Широкова [9]. В першу чергу слід вказати про прийняту ними періодизацію грецької мови: Давньогрецький етап, Візантійський та Модерний з 1453 року.

Загалом, з означених досліджень зрозуміло про існування десятків еллінофонічних діалектних груп, крім того, спільноти які згодом прийняли грецьку національну ідентичність користувались, як основними тюркськими мовами. Проте централізована освітня політика спочатку Рум-і-мілету, а згодом Грецького королівства, підтримана художньою, релігійною та науковою літературою призвели разом до консолідації розмовних та літературних ідіомів до двох загальноприйнятих форм – димотіки (грецьк. *δημοτική*) та кафаревуси (грецьк. *καθαρεύουσα*). Прибічники кожної з форм – спрощеної та більш складної (відповідно), вступили у полеміку яка вирішилась на користь димотіки лише в останній третині ХХ ст.

В добу еллінізму та наступну добу римського панування грецька зберігала свої позиції в філософії та розповсюдилась на релігійну літературу. Завдяки цьому домінуванню в православ'ї грецька стала офіційною мовою держави та інтелектуального життя у Візантійській імперії. Відбулось так назване мовне та культурне «огречування» всього східноримського населення імперії.

Мова «ромей» - мова православної спільноти Османської імперії.

Після падіння Візантійської імперії у 1453 році розпочалась ера нової писемної мови: аттичний варіант давньогрецької з деякими спрощеннями. Так, офіційна мова Вселенського Патріарха, як це можна встановити з його листування, була старовізантійською – (грецьк. *ἡ βυζαντινὴ ἀρχαῖος*), іноді вживалася також проста грецька – (грецьк. *ἀπλοελληνικὴ*) [6, с. 180].

Домінуюча більшість як писемних, так і друкованих праць інтелігенції того часу є теологічними та літургічними. Крім того, вони спиралась на письмові традиції античної мови, в той час як у епістолярних та офіційних документах зустрічається багато неологізмів, запозичень із різних мов, часто тюркських [10, с. 125-126]. Також виключення становила церковна риторика, яка використовувала спрощену мову для підтримки популярності в народі. Ця традиція бере початок від кінця ХVІ століття та досягає поширення на початку ХVІІІ століття у працях І. Маниатіса [11].

Протягом всього часу перебування православної «ромейської» спільноти в складі Османської імперії зберігалась літературна активність, писались та переписувались теологічні праці. Службовці церкви часто мали різноетнічне походження, рідною мовою їх були як діалекти грецької розмовної, так і взагалі мови інших сімей – слов'янської, романської, тюркської. Тому офіційна письмова форма старовізантійської використовувалась і як усна загальнозрозуміла мова в церкві. Вона була інструментом комунікації між служителями Церкви. В «системі мілетів» православною мовою імперії була грецька. І для болгар, сербів та румун вона була рідною письмовою мовою – мовою православних [10, с. 150-151].

Розвиток спрощеної мови спілкування «ромейів».

За часів Просвітництва постала проблема незрозумілості давньогрецької писемної мови для носіїв не тільки негрецьких, але й для десятків грецьких діалектів [11, с. 77-78]. Завданням просвітників була популяризація знань та наукових поглядів на життя. Використовуючи давньогрецьку мову вони мали втрачати набагато більше часу в процесі передачі знань, перекладаючи суть книжок на просту мову. Мова ставала інструментом, який мав слугувати духовному відродженню православного світу Османської імперії. Розпочалась активна полеміка між просвітниками відносно вдосконалення цього інструменту – він мав стати загальнозрозумілим для простого люду і не втратити свого авторитету через надмірне спрощення. Сформувалось кілька пропозицій. Приблизно в цю добу з'явилися писемні варіанти апла глоса, хідаїка, ромейка, археа глоса, караманлідика [12, с. 2-5].

Перший шлях вирішення проблеми незрозумілості мови широким колам населення пропонував спрощення мови. Прибічники «**апла глоса**» (простої мови), Констандас та Філіпідіс, стверджували, що така практика могла привести до утворення «мішаного чудовиська», яке буде незрозуміле ні інтелігенції, ні носіям розмовних діалектів. На думку обох авторів зневага до сучасної розмовної мови призвела до широкого розповсюдження неучтва та відсталості. Для широких мас народу повноцінна освіта залишалась недоступною через незрозумілість її мовного інструменту [11, с. 115].

Константинос-Кесаріос Дапонтес (1713/14-1784) у двотомнику «Зерцало жінок» вибрав також «апла глоса». Його віршовані роздуми було надруковано одночасно з працями «Логіка» та «Фізика» Вуларіса та Теотокіса в одному місті – Лейпцизі. Проте порівняно із ними його поетична праця користувалась найбільш простою мовою. Зміст її було зрозуміло широким комерційним колам, інтелігенції, духівництву [11, с. 32-34].

Ще більшого спрощення пропонував Франгіскос Скуфос (1644-1697) та Іліас Мініатис (1669-1714), які вживали розмовну мову регіонів де працювали, як для викладання, так і для написання своїх праць. Сучасники таку писемність називали «**Вульгарна**» (грецьк. *худайкя*). З принципу

«хідаїки» бере початок і караманлідика. Це всяке письмо грецькою абеткою та розмовною лексикою.

Саме хідаїка набула найширшого поширення. Завдяки зусиллям православного кліру діяла мережа церковних шкіл, які розосереджувались по багатьом місцям розселення православних в Османській імперії. В кожному селищі можна було знайти писемних людей, які могли читати та писати [11, с. 119]. Особливістю освіти було опанування давньогрецькою мовою і лише повний курс навчання робив зрозумілими античні, візантійські та тогочасні релігійні книги. Зазвичай же учні освоювали письмо, рахунок та на цьому завершували навчання. У школах мову вивчали з алфавіту (грецьк. *πινακίδια*), продовжували «Октоїхом» та Псалтирем. Такий об'єм дозволяв вивчити лише знаки письма, та вживати їх для приватного листування, використовуючи розмовну мову – саме цим пояснюється розмаїття мов приватних писемних варіантів, від грецьких діалектів до тюркських (караманлідський та «урумський» [13, с. 68-69] варіанти відомі сьогодні). Представники кліру, які мали можливість вивчити писемний варіант, який використовувався як офіційна мова церкви, а також був ознакою освіченої людини [7, с. 216].

Отже записи грецькою абеткою, яку засвоювали в школах за «швидким курсом» та лексика, що походила з тієї розмовної мови, якою володів носій. Вони могли бути як еллінофонічні, так і тюркофонічні. Великого поширення тюркофонічний вид розмовної мови мав на території Малої Азії. В грецькій історіографії відомий як «Караманлідика» – комплекс тюркомовних ідіомів загальною рисою яких була вільна лексика та вживання грецьких символів замість арабського в'язу [2, с. 25-26].

Але крім караманлідика, яка привертає увагу своєю фонемною негрецькістю, не існувало і однорідного мовного простору серед «нащадків давніх еллінів». Різновидів розмовної грецької мови, що відомі на кінець ХХ століття зберігалось 28 груп [4]. Кожна з груп має свої лексично-граматичні особливості. В рамках кожної групи, існує ще кілька варіантів, що менш відрізняються між собою. Наприклад, до «понтійської групи» (Н.Контосопулос, Д. Томбаїдіс) відносять говори приазовських греків, які самі поділяються дослідниками на ще п'ять груп [13, с. 42]. В грецькій лінгвістиці присутня дискусія відносно поділу на групи понтійських варіантів грецької. У кількох свої працях А. Пападопулос, Д. Томбаїдіс, М. Триандафілідіс полемізують над цією темою, проте єдиного висновку не дійшли. Створення ізогловів в умовах коли кожний окремий населений пункт мав власні мовні особливості є непростим завданням [5, с. 26-27].

Другий шлях, започаткований Ф. Коридалевсом (1571-1646), пропонував використання давньогрецької мови текстів Арістотеля. Наслідуючи його Євгеніос Вулгаріс, Ламброс Фотіадіс (1752-1805), Неофітос Дукас (1762-1845), Стефанос Коммітас (1770-1830) вважали, що сучасна мова є зіпсованою, і тому не спроможна на письмове існування. Вони вважали за необхідне відновлення архаїки, яка спроможна повноцінно передати

філософські категорії. Розвиваючи цю думку пропонувалось виправити розмовну мову відчищенням та оновленням відповідно до давньогрецьких канонів. Так формувався напрямок «археа глоса» або просто Еллінська (грецьк. ελληνικά).

Третій напрямок розвитку грецької мови – **«Ромейська мова»** (грецьк. ρωμαίικα), що став основою сучасної мови Греції. Етапною подією в суспільно-політичній та філологічній думці новогрецького Просвітництва була «Ромейська мова» Іоаніса Вілараса (грецьк. Η Ρομαϊκή γλῶσσα) – коротке дослідження, що було опубліковано у 1814 році. Воно містило пропозицію до грецькомовного суспільства радикально перетворити граматику розмовної грецької мови. Віларас закликав визнати розмовну мову єдиним варіантом духовного та літературного життя. Запропоновано було замінити давньогрецьку орфографію виключно фонетичною системою письма. Для підтвердження функціональності запропонованої граматики Віларас включив у свою працю кілька ліричних віршів, а також два переклади творів Фукідіда [11, с. 80]. Також до напрямку, що розробляв ідею «ромейської мови» відносяться Д. Катардзіс (1730–1807) та А. Хрістопулос (1772–1847). Вони спробували навести порядок та виробити теорію, написати історію мови. У працях «ГраMATика ромейської мови» (1788 р.) та «ГраMATика Еолодорійської або сучасної розмовної еллінської мови» (Відень, 1805 р.) автори пропонували замінити «природну» мову «ромейв», на протигагу мові староданих еллінів [7, с. 227]. Фактично вводились категорії – еллінська мова та ромейська мова, розграничуючи стару та нову мову.

Нарешті, Адамантіос Кораїс (1748–1833) запропонував варіант, що згодом витіснив усі інші. Він вважав і «апла», і «хідаїка» варіантами неприйнятними через варваризми та вульгарність. Давньогрецька «еллініка» ж не влаштовувала своєю надскладною граматиною. Тому він запропонував «серединний шлях». Сутність зводилась до використання графіки «еллініки» та слів з вульгарної, розмовної мови, проте відчищеної від варваризмів, тобто запозичень з інших мов [7, с. 230]. Більш рання форма мала назву **«кафаревуса»** (вперше використано назву в роботі Н. Теотокіса «Кіріакодроміон» (1796). Ще більш спрощена та пізня – «димотіка», (вперше згадано Панайотом Кодріка у 1818 г.). Компромісний варіант Кораїса знайшов підтримку і почав завойовувати позиції, витісняючи усі інші варіанти писемної мови, а разом із поширенням у школах та поширенням самого шкільництва і в розмовних варіантах.

Грецька мова як політичний інститут Грецької республіки.

Тим часом посилювались антитурецькі настрої, які вилились у Грецьку революцію та створення Грецької держави на півдні Балканського півострова. Нова держава потребувала оригінального та надійного загальноприйнятого інструменту спілкування – письмової мови – мови всіх громадян Греції. Інструменту, який міг стати символом самостійності греків. Мова, через повсякденний вжиток є найбільш

потужним таким інструментом-символом. Націоналізм отримав символ – ідентифікаційний маркер, за допомогою якого вироблялись «чиста» форма мови, яка влаштувала і інтелігенцію, і комерційні верстви, і звичайний православний люд. Цей мовний феномен проявився у виділенні науковими колами на початку ХІХ ст. двох категорій, за яким розподілялись усі як писемні, так і розмовні норми – існувала «правильна» мова та символ нації, всі ж інші варіанти як письма, так і мовлення витіснено до категорії «неправильні» (грецьк. *λαθος*).

Варіант запропонований Кораісом (суміш старогрецької та новогрецької) використовувала Грецька республіка з перших років свого існування, постійно спрощуючи лексичний склад та граматику. З огляду на це не коректно виглядає казати, що Грецька держава використовувала «кафаревусу», оскільки не існувало фіксованої норми [7, с. 232], граматики та лексичного складу мови, це лише був принцип за яким підбирались слова, тобто всі лексеми мали бути грецького походження (своєрідний мовний шовінізм), при цьому зберігаючи спрощену давньогрецьку граматику. В той час як «димотика» мала аналогічний підхід до підбору лексичного складу, та до того ж ще й максимально спрощувала граматику (систему наголосів, синтаксичний зв'язок).

Привласнення грецької писемності еллінами та її ототожнення із ними почалось та посилилось лише із діяльністю просвітників та появою націоналізму [14, с. 81]. Тоді ж, у відповідь, з'явився Паїсій Хілендарський, який нагадав болгарам про староболгарську кирилицю. Сформувавшись, грецька національна ідея вимагала тепер від всіх, хто називався «ромеем» пов'язувати своє походження із античною Грецією, тому багато «колишніх» ромеїв обрали іншу самоназву, також у руслі власних націоналістичних дискурсів (болгари, македонці відмовились від «ромейства», а от румуни і досі зберігають конфесійний етнічний термін). Те саме сталося і з самим терміном «ромей» – через трансформацію національною ідеєю від самоназви «ромеї» відмовились на користь античної – «елліни».

Такі елементи грецькості як мова, церков, культура також були привласнені еллінами. Тому, якщо людина називалась «елліном», але мала відмінності від стандартного образу – розмовляла іншою, або нелітературною «неправильною» грецькою мовою – вона мала «відчиститись». Діалог ідентичностей «ромейської» та еллінської закінчився домінуванням останньої та витісненням першої.

Аби залишатись «греком» нового формату – «елліном» необхідно було володіти кафаревусою. Поширилась ідея про зв'язок мови та народу – мова стає маркером етнічності. Космас Етолійський вимагав від усіх розмовляти тільки грецькою (албанський, слов'янські, волоський) він зауважував православним: «ви втратили мову церкви, ви – греки, а тому маєте розмовляти грецькою. Ви стаєте глупішими, чим ви краще за дикі створіння». Грецька мова, як мова релігії, думки уявлявся «розумною» мовою, а інші «дегенеративними», «безкорисними» Наприклад, митрополит

Доротеос Сколаріос Деметрійський: «незнання мови – незнання культури» [15, с. 159]. Реакцією слов'ян стало, як показав час, відторгнення грецької мови у вигляді рідної, єдиної мови. Себто грецька лишалась рідною лише у тих, хто користувався нею як першою, або як не турецькою мовою – оскільки турецька – мова ворога. Саме тому, православні носії тюркомовних діалектів, згодом стали «еллінами», та долучились до грецької діаспори.

Подальший розвиток новогрецької мови йшов шляхом популяризації та поширення її вжитку у побуті. У зв'язку із таким завданням відбувалась і розбудова освітньої системи. Так у 1837 році було відкрито Національний Каподистрійський Університет Афін [15, с. 160]. В той же час, було відкрито більше 2000 шкіл, 150 000 учнів всіх віків вступили до їх лав. Це приблизно п'ята частина населення всієї Грецької республіки. Освітні установи змінювали мову, культуру, історичну свідомість. Грецька мова виступала як мова знань. Такі заходи девальювали розмовні діалекти та ввели в широкий обіг єдину стандартну усну норму, що підтримувалась шкільною освітою, періодикою та літературою.

Отже на зламі XVIII–XIX століття у православних просвітників виникла потреба у володінні інструментом популяризації знань серед простого населення. Сформовано було три шляхи вирішення проблеми – спрощення, використання готової давньогрецької та «серединний шлях» формування повністю нової норми мови. Давньогрецька влаштувала філософів, спрощені варіанти – комерційні кола. Нова ж мова стала у нагоді новоствореній Грецькій державі. Оскільки їй необхідний був єдиний стандарт мови для всієї громади, який можна біло викладати в усіх школах, офіційній документації, який би репрезентував грецьку політичну спільноту серед інших європейських держав як самодостатнє, повноцінне утворення. Саме через потребу Грецької держави в мові-символі, «кафаревуса і стала мовою греків. Інші варіанти, письмові або розмовні зазнали тиску з боку Грецької держави і називались її представниками – неправильними, не чистими мовами. Правослані спільноти, що випали з зони впливу грецької політичної спільноти та її мови-символу розвивались своїм плином. Відомі сьогодні «карамандіка», та урумська мова маріупольських греків – є саме тими мовами, що продовжували автономно розвиватись після створення Греції.

Література:

1. **Нагорна Л.** Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с. (Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України).
2. **Hadziiossif Christos.** The Ambivalence of Turkish in a Greek-Speaking Community of Central Anatolia // Cries and Whispers in Karamanlidika

Books / Proceeding of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11-13 September 2008): Eddited by Evangelia Balta and Matthias Kappler. – Wiesbaden: Harrassovitz Verlag. – pp. 138-161.

3. **Евсеева Л. Н.** Роль языка в формировании национальной идентичности: диссертация ... кандидата философских наук: 09.00.11 / Евсеева Л. Н. – Архангельск, 2009. – 221 с.

4. **Κοντοσόπουλος Ν. Γ.** Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής. Αθήνα : Χ.Ο., 1981. – 133 σ.

5. **Τομπαιδι Α.** Η ποντιακή διαλεκτός. – Αθήνα, 1988. – 120 σ.

6. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την υστερή αρχαιότητα: [Επιστημονική επιμέλεια Α.Φ.Χριστιδής]. – Αθήνα, 2001. – 1213 σ.

7. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: [Επιστημονική επιμέλεια Μ.Ζ. Κοπιδάκης. Ελληνικό λογοτεχνικό και ιστορικό αρχείο]. – Αθήνα, 1999. – 437 σ.

8. **Horrocks G. C.** Greek: A History of the Language and its Speakers / Geoffrey Horrocks. – Chichester, 2010. – 505 p.

9. **Широков О. С.** История греческого языка / О. С. Широков. – М., 1983. – 320 с.

10. **Papadopoulos T. H.** Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People Under Turkish Domination. – Brussels, 1952. – 732 p.

11. **Κιτρομιλιδис Π.** Эποха Просвещения в Греции / Пасхалис Μ. Κιτρομιλιδис; пер. с новогреч. Μ. Грацианского. – СПб. : Алетейя, 2007. – 422 с.

12. Cries and Whispers in Karamanlidika Books / Proceeding of the First International Conference on Karamanlidika Studies (Nicosia, 11-13 September 2008): Eddited by Evangelia Balta and Matthias Kappler. – Wiesbaden: Harrassovitz Verlag, 2008. – 307 p.

13. **Пономарьова І. С.** Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006. – 272 с.

14. **Hatsopoulos M.** From resurrection to insurrection: «sacred» myths, motifs, and symbols in the Greek War of Independence / M. Hatsopoulos // The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896) / R. Beaton. – London : Kings College, 2010. – P. 78-93.

15. **Koliopoulos J. S.** Greece: The Modern Sequel. From 1831 to the Present. / Koliopoulos J. S., Veremis T. M. – London: Hurst&Company, 2002. – 404 p.